

CZYNNIKI RYZYKA STYLÓW MYŚLENIA PRZESTĘPCZEGO NIELETNICH

Magdalena Rode

Institut Psychologii, Uniwersytet Śląski
Institute of Psychology, University of Silesia in Katowice

RISK FACTORS OF JUVENILE DELINQUENTS' CRIMINAL THINKING STYLES

Summary. The discussed research concept is included in the wider stream of issues considering mechanisms of criminogenesis in juvenile delinquents with simultaneous settlement in cognitive psychology paradigm. The basic assumption for the following concept is Glenn Walters's theory of criminal thinking styles. It claims that in case of a person with criminal functioning, there is a specific way of thinking which is reflected in 8 *criminal thinking styles*.

Referring to Walters's premises and principles of cognitive psychology it has been accepted that human cognitive system and consequently all dysfunctional beliefs have been established in consideration with physical, social and psychological conditions. Integration-interaction research perspective is concentrated on person's interaction with internal and external environment. Research aim was to find out which variables are the risk factors for separate thinking styles. It turned out that both psychosocial mothers' functioning and personality juvenile delinquents' features are predictors of criminal thinking styles. Especially important role is given to parental attitudes. Important conclusion is that upbringing practices contribute to development of emotional behavior problems of the child. Upbringing practices are the source of the pathological development in cognitive, emotional and control functions. It means that parental behavior is the sort of the connection between their difficult experience and child's problems. Thus, the role of social environment becomes indisputable for cognitive distortions.

Key words: juvenile delinquent, criminal thinking styles, cognitive distortion

Wprowadzenie

Wyróżnienie etiologicznego obrazu przestępczości nieletnich wymaga coraz wnikliwszych i szerszych analiz czynników leżących po stronie osoby dokonującej czynu zabronionego oraz czynników odnoszących się do sytuacji życiowej jednostki oraz sytuacji, w której doszło do przestępstwa. Orientacja badawcza powinna kon-

---

Adres do korespondencji: Magdalena Rode, e-mail, magdalena.rode@us.edu.pl

centrować się na wyjaśnianiu rozwoju zachowań przestępczych, analizując czynniki ryzyka pojawiające się od najwcześniejszych lat życia po dorosłość. Ryzyko (*risk*) definiowane jest jako „obecność jednego lub kilku czynników albo wpływów, które zwiększają prawdopodobieństwo pojawienia się negatywnych skutków dla jednostki” (Richman, Fraser, 2001). Analiza teoretyczno-empiryczna wskazuje na znaczną liczbę badań poświęconych identyfikacji czynników ryzyka przestępczości nieletnich. Teorie integracyjne zakładają współistnienie wielu czynników, takich jak: warunki i mechanizmy uspołeczniania człowieka w trakcie jego rozwoju, czynniki sytuacyjne dystalne i proksymalne oraz trudności psychologiczne w odbiorze podmiotu (Blaske i in., 1989; Bonta, Law, Hanson, 1998; Wolska, 2001; Bonta, 2002; Farrington, Painter, 2004; Strayer, Roberts, 2004; Packer, Borum, 2006; Dolan, Canavan, Pinkerton, 2006; Edens, Campbell, 2007).

Analiza badań empirycznych nad uwarunkowaniami zachowań przestępczych wskazuje, że w bardzo ograniczonym zakresie koncentrowano się na roli schematów poznawczych w etiologii tych zachowań. Prekursorami badań w dziedzinie schematów poznawczych, które determinują zachowania przestępcze, byli Yochelson i Samenow (1976, 1977). Badacze ci zidentyfikowali 52 błędy myślenia, które w ich przekonaniu charakteryzują myślenie osobowości przestępczej (kryminalnej). Zgodnie z ich założeniami źródeł przestępczości należy upatrywać w stylu myślenia jednostki i sposobie podejmowania decyzji. Kontynuatorem badań nad schematami myślenia jest Walters (1990), który przedstawił tezy o przestępczym stylu myślenia. Autor ten zakłada, że zachowania przestępcze zdeterminowane są przez trzy grupy czynników: warunki zewnętrzne (środowiskowe), procesy decyzyjne oraz style myślenia przestępczego.

W artykule autorka przedstawi próbę określenia czynników ryzyka stylów myślenia przestępczego nieletnich, opierając się na teorii Waltersa.

Teoria Waltersa zawiera dwa modele przestępczej aktywności jednostki: (1) model przestępczego stylu życia (*Criminal Lifestyle Theory*) oraz (2) model przestępczego stylu myślenia (*Criminal Styles Concept*). Opiera się także na ogólnej teorii społecznego uczenia się (Bandura, 2007) akcentującej rolę rozwojowych mechanizmów wzmocnień i mechanizmów modelowania społecznego oraz teorii przetwarzania informacji społecznych (*Social Information Processing*) Crick i Dodge (1994, 1996). Charakter tego myślenia przejawia się w ośmiu wzorach poznawczych (*cognitive patterns*). Badania prowadzone przez Waltersa i White'a (1989) wykazały, że owe kognitywne wzory odzwierciedlają przebieg i istotę procesu myślenia osób dokonujących czynów przestępczych. Wyróżnione przez niego wzory myślenia służą jednostce usprawiedliwianiu i promowaniu osobistej nieodpowiedzialności, pobłażaniu sobie, narzucaniu się innym oraz łamaniu reguł społecznych (por. Walters, 1995a, 1995b, 1996, 1998, 2006a, 2006b, 2006c, 2007). Podstawowa wykładnia *criminal style concept* zakłada, iż u jednostki realizującej przestępczy styl funkcjonowania (zachowania antyspołeczne) występuje specyficzny sposób myślenia (przetwarzania informacji społecznych), który odzwierciedlony jest w ośmiu stylach myślenia – zniekształceniach poznawczych. Style myślenia przestępczego określają sposoby postrzegania siebie, otoczenia i relacji społecznych podmiotu z otoczeniem. Wiedza

ludzka dotyczy trzech aspektów psychologicznej rzeczywistości człowieka: „Ja”, „świata” oraz relacji „Ja – świat”. Style myślenia przestępczego świadczą o zakłóceniu (i są jego przejawem) funkcjonowania poznawczego człowieka w zakresie niedorozwoju struktur poznawczych. Te zakłócenia odnoszą się do: (1) sztywności, czyli niezdolności do reorganizacji struktury poznawczej pod względem nowych informacji, (2) nieelastyczności, czyli braku otwartości na dopływ informacji, a więc schematyzm poznawczy w procesie detekcyjnym i ewaluacyjnym, (3) niskiego stopnia złożoności struktur, czyli (4) ubogiej zawartości informacyjnej, (5) zaburzenia funkcjonowania poziomu hierarchicznego pod wpływem pobudzenia emocjonalnego, słaba hierarchizacja struktur poznawczych pod kątem logiczno-funkcjonalnym, (6) wąskiego zakresu reprezentacji poznawczej otoczenia i niskiego stopnia jej strukturalizacji, (7) niestabilności reprezentacji poznawczej własnego „ja” i świata zewnętrznego, (8) niewytworzenia odpowiednich strategii przetwarzania informacji i aktywizowania działania (por. Obuchowski, 1970; Stanik, 1980; Jakubik, 1997). Pełnią one funkcję obronną w stosunku do obrazu własnego Ja (w szczególności wobec wczesnych nieadaptacyjnych schematów Ja) i regulują zachowanie jednostki z otoczeniem z racji niskiego i słabego stopnia zintegrowania schematów obrazu siebie, który świadczy o niskiej dojrzałości jednostki oraz wczesnych nieadaptacyjnych schematów (Walters, 2002, s. 59). Te zniekształcenia poznawcze wskazują na niski stopień złożoności struktur poznawczych i odznaczają się one elementarnym kodowaniem i przetwarzaniem informacji.

Walters (2006a, 2006b) wyróżnił następujące zniekształcenia poznawcze, którymi charakteryzują się osoby podejmujące działania przestępcze: (1) uśmierzanie (*Mollification*) – usprawiedliwianie własnej odpowiedzialności, polegające na próbach przeniesienia winy za swoje czyny na rozmaite zewnętrzne źródła (np. ciężkie dzieciństwo, złe pochodzenie, biedę); (2) odcięcie (*Cut-off*) – izolowanie się od odpowiedzialności, odcięcie się od groźby przykrości, jaką może nieść ze sobą kara za przestępstwo; (3) roszczeniowość (*Entitlement*) – przekonanie o byciu osobą wyjątkową, mającą prawo do własności i korzystania z przyjemności w życiu; (4) zorientowanie na siłę (*Power Orientation*) – zorientowanie na własną moc; cechuje się tendencją do kontrolowania otoczenia, w którym znajduje się jednostka; (5) sentymentalizm (*Sentimentality*) – infantylny uczuciowy; ma stwarzać pozory niewinności i uczciwości jednostki. Wyraża się w próbach przedstawiania siebie w jak najbardziej pozytywnym świetle; (6) hiper optymizm (*Superoptimism*) – nieadekwatna ocena własnych zdolności, nadmierna pewność siebie, przecenianie swoich możliwości; (7) indolencja poznawcza (*Cognitive Indolence*) – bierność, niezaradność poznawcza; (8) brak ciągłości działania (*Discontinuity*) – tendencja do niewypełnienia zobowiązań, zadań¹.

Dany styl myślenia (zdaniem Waltersa) staje się predyktorem zachowania, natomiast zachowanie może być moderatorem myślenia; może bowiem kształtować treść myślenia jednostki.

---

¹ Dokładny opis stylów myślenia został przedstawiony przez autorkę (Rode, Rode, 2011).

Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto, że przestępczy styl myślenia – przejawiający się w ośmiu wzorach poznawczych, odzwierciedlający przebieg i istotę procesu myślenia osób dokonujących przestępstw – został ukształtowany ze względu na warunki tkwiące w obszarze fizycznym, społecznym i psychologicznym jednostki. Niniejsza integracyjno-interakcyjna perspektywa badawcza koncentruje się na interakcjach i wzajemnych powiązaniach jednostki ze środowiskiem zewnętrznym i wewnętrznym.

Biorąc pod uwagę zasadniczy cel niniejszego artykułu – wyróżnienie predyktorów stylów myślenia przestępczego nieletnich – należy w danym momencie określić zespół elementów partycypujących w tworzeniu i kształtowaniu systemu poznawczego jednostki, a w konsekwencji stylów myślenia przestępczego. Proces tworzenia reprezentacji poznawczej rzeczywistości, zakodowanej w schematach i skryptach poznawczych, przypada na okres socjalizacji jednostki. Najbardziej ekspansywny moment kształtowania się owych schematów przypada na okres dzieciństwa i adolescencji. Dziecko w tym okresie najbardziej zorientowane jest na opiekunów i w miarę rozwoju na innych członków społeczeństwa, na przykład rówieśników. Kształtowanie się struktur poznawczych odbywa się na wiele sposobów, m.in.: poprzez transmisję międzypokoleniową, właściwości biologiczne (temperament, układ nerwowy itp.), psychiczne, poprzez naśladowanie zachowań rodzica oraz w drodze warunkowania instrumentalnego i klasycznego (Huesmann, 2005).

Dobór czynników nie ograniczył się tylko do tej płaszczyzny wpływów. Oczywiście jest, że czynniki biologiczne oraz środowiskowe wpływają na człowieka kompleksowo, tzn. moderują rozwój wszystkich właściwości psychicznych jednostki, w tym na przykład osobowości, inteligencji emocjonalnej, motywacji itd. Wyróżniono zatem zmienne charakteryzujące osobę nieletnią, które współuczestniczą w procesie kształtowania się struktur poznawczych.

Metoda

Mierzone zmienne i metody badań

Głównym celem prezentowanych wyników badań jest przedstawienie czynników ryzyka stylów myślenia przestępczego nieletnich.

W przeprowadzanych badaniach *zmienną wyjaśnianą* jest przestępczy styl myślenia. Operacjonalizacja tej zmiennej będzie dokonana przez 8 specyficznych, powiązanych ze sobą, wskaźników myślenia. Są to: uśmierzanie (*Mollification*), odcięcie (*Cut-off*), roszczeniowość (*Entitlement*), zorientowanie na siłę (*Power Orientation*), sentymentalność (*Sentimentality*), hiper optymizm (*Superoptimism*), indolencja poznawcza (*Cognitive Indolence*), brak ciągłości działania (*Discontinuity*).

Do badania zmiennej zależnej wykorzystano Inwentarz Stylów Myślenia, określający profil myślenia przestępczego, który został opracowany na podstawie amerykańskiej wersji kwestionariusza *Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles* (PICTS) stworzonego przez Waltersa (1995a, 1995b, 1996, 1998, 2002, 2007).

Walters wyraził pisemną zgodę na adaptację testu oraz wykorzystanie go w niniejszych badaniach. Autorka artykułu dokonała procedury adaptacji narzę-

dzia. Inwentarz PICTS został poddany procedurze adaptacji kulturowej oraz semantycznej ze szczególnym uwzględnieniem aspektów frazeologicznych. Procedurę adaptacji kulturowej narzędzia oparto na modelu zaproponowanym przez Hornowską (2006) i Paluchowskiego. Adaptacja obejmowała analizę konstruktów teoretycznych, proces tłumaczenia wraz ze sprawdzaniem trafności tłumaczenia oraz sprawdzanie trafności i rzetelności wersji ostatecznej testu. W pracy tej przyjęto perspektywę etikalną (uniwersalistyczną). Szczegółową procedurę poszczególnych etapów adaptacji testu autorka opisała w artykule „Criminal Thinking Styles of Juvenile Delinquents” (Rode, Rode, 2011).

Zmiennymi wyjaśniającymi są dwie grupy czynników istotnych w wyznaczaniu stylów myślenia przestępczego nieletnich. Pierwszą grupę czynników stanowią cechy psychospołeczne rodziców nieletnich, z kolei drugą grupę tworzą właściwości osobowe nieletnich.

Grupę zmiennych charakteryzujących cechy psychospołeczne rodziców tworzą:

1. Przestępczy styl myślenia opiekunów – wskaźnikami tej zmiennej jest osiem specyficznych zniekształceń poznawczych diagnozowanych Inwentarzem Stylów Myślenia Waltersa.
2. Postawa rodzicielska opiekunów/rodziców wobec dziecka – wskaźnikami tej zmiennej są wyniki skal: Akceptacja/Odrzucenie, Autonomia, Niekonsekwencja, Nadmierne ochranianie, Nadmierne wymagania. Do opracowania tej zmiennej zastosowano Skalę Postaw Rodzicielskich (SPR-M, SPR-O) Plopy.
3. System wartości rodziców (opiekunów) – wskaźnikami są dwie grupy wartości: WO – wartości ostateczne (indywidualne i społeczne), WI – wartości instrumentalne (moralne i kompetencyjne). W badaniu wykorzystano Skalę wartości Rokeacha.

Do grupy zmiennych osobowościowych, charakteryzujących osoby nieletnie, należą:

1. Samoocena – wskaźnikami zmiennej są: wyniki uzyskane we wszystkich badanych sferach „ja” Skali do Badania Obrazu Własnej Osoby (*Tennessee Self Concept Scale*) Fittsa.
2. Poziom empatii – wyniki z czterech siedmioelementowych podskal, dotyczące odrębnych aspektów empatii. Do zbadania zmiennej wykorzystano Indeks Reaktywności Interpersonalnej (IRI) Davisa.
3. Poczucie kontroli następstw zachowania opisanej w teorii społecznego uczenia się Rottera. Wskaźnikami zmiennej są wyniki Kwestionariusza do Badania Poczucia Kontroli (KBPK) Krasowicz, Kurzyp-Wojnarowskiej.

W badaniach uczestniczyło 114 osób, w tym 65 chłopców i 49 dziewcząt. Grupę badawczą stanowiły osoby nieletnie – dziewczęta i chłopcy, którzy zostali skierowani na zlecenie sądu do Rodzinnych Ośrodków Diagnostyczno-Konsultacyjnych w celu wydania opinii psychologicznej, której przedmiotem było określenie stopnia demoralizacji nieletniego. W badaniu uczestniczyli także opiekunowie nieletnich. Weryfikującym kryterium kwalifikującym osobę nieletnią do badania było popełnienie czynu karalnego.

Dla określenia predyktorów ryzyka stylów myślenia przestępczego nieletnich zdecydowano się wykorzystać regresję logistyczną. W celu ograniczenia liczby zmiennych do istotnych dla zmiennej zależnej, analizę regresji przeprowadzono metodą krokową postępującą. W każdym z modeli obliczono współczynnik determinacji R^2 i współczynniki β , przeprowadzono również analizę procentu trafnych przewidywań (Ferguson, Takane, 2003).

Wyniki

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – uśmierzenie

Analiza regresji logistycznej pozwoliła w trzecim kroku ograniczyć zbiór zmiennych istotnych dla analizowanej zmiennej zależnej do trzech zmiennych, takich jak: *postawa ochraniająca matki*, *samoocena – „ja społeczne”* i *zewnątrzne poczucie kontroli*. Predyktory te wyjaśniają 69% zmienności stylu myślenia przestępczego – uśmierzenia. Wartość współczynnika determinacji określającego dopasowanie modelu waha się od 41% do 69%. Szczegółowe wyniki odnoszące się do poszczególnych współczynników regresji zamieszczono w tabeli 1.

Tabela 1. Model czynników ryzyka uśmierzenia

Krok	Predyktor	R	R^2	Skorygowane R^2	β	p
1	Postawa ochraniająca (matka)	0,541	0,410	0,392	0,432	0,004
2	Przestępczy styl myślenia – uśmierzenie rodziców	0,621	0,519	0,488	0,304	0,009
3	Samoocena – ja społeczne	0,684	0,549	0,513	0,322	0,012
4	Ogólne poczucie kontroli	0,773	0,698	0,558	0,381	0,023

Rezultaty badań wykazały, iż największy wpływ na pojawianie się zniekształcenia poznawczego o charakterze uśmierzenia ma przyjmowanie przez matkę postawy ochraniającej ($\beta = 0,432$). Można przypuszczać, iż myślenie o charakterze uśmierzenia wzmagają matki nadmiernie chroniące własne dzieci. Stała organizacja poznawczo-emocjonalna matki charakteryzująca się nadmierną koncentracją na dziecku powoduje ograniczanie jego swobody oraz autonomii, co w konsekwencji wpływa na zniekształcenie poznawcze dziecka, w szczególności unikanie wszelkich negatywnych konsekwencji swojego zachowania poprzez przerzucanie odpowiedzialności na czynniki zewnętrzne. Rezultaty macierzy interkorelacji stylów myślenia przestępczego i zmiennych osobowościowych nieletnich wykazały też

silną zależność pomiędzy uśmierzaniem a wskaźnikiem samooceny „ja – społecznym”. Samoocena w zakresie funkcjonowania społecznego, będąca predyktorem uśmierzania, prawdopodobnie przyczynia się do formowania schematów i/lub automatyzmów poznawczych, które pełnią funkcję defensywną w stosunku do Ja. W takich okolicznościach uśmierzanie służy zawyżaniu oceny jednostki z negatywnym obrazem siebie, doprowadzając jednocześnie do jej nieprzystosowania. Staje się jednak źródłem pozytywnego afektu o sobie (por. Wojciszke, 2002; Wojciszke, Doliński, 2008; Fila-Jankowska, 2009).

Ostatnim predyktorem uśmierzania jest poczucie umiejscowienia kontroli ($\beta = 0,381$). Wskazuje ono, że jednostki uznają wyniki danej sytuacji za niezależne od swojego działania i nie biorą za nie odpowiedzialności. Swoje zachowanie przestępcze wyjaśniają okolicznościami zewnętrznymi.

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – odcięcie

Krokowa analiza regresji ujawniła istnienie dwóch czynników ryzyka odcięcia: przyjmowana przez matki nieletnich *postawa odrzucenia* ($\beta = 0,385$) oraz *postawa wymagająca* ($\beta = 0,333$).

Model wyjaśnia 39% zmienności badanej zmiennej odcięcie. Współczynnik determinacji R^2 równy 0,389.

Tabela 2. Model czynników ryzyka odcięcia

Krok	Predyktor	R	R^2	Skorygowane R^2	β	p
1	Postawa ochraniająca (matka)	0,541	0,410	0,392	0,432	0,004
2	Przestępczy styl myślenia – uśmierzanie rodziców	0,621	0,519	0,488	0,304	0,009

Porównanie standaryzowanych wartości β pokazuje, że wpływ uwzględnionych w modelu zmiennych jest względnie zbliżony: postawa odrzucenia i postawa wymagająca oddziałują z podobną siłą. Uwzględniając kierunek oddziaływania, można powiedzieć, że ryzyko pojawienia się odcięcia jest tym większe, im bardziej odrzucającą i wymagającą postawę wychowawczą preferują matki nieletnich. Można przypuszczać, iż nieletni, którzy aktywizują zniekształcenie poznawcze o charakterze odcięcia, wychowują się w środowisku rodzinnym, w którym relacje z matką są chłodne, dystansujące dziecko czy wręcz negatywne z silną kontrolą ojca nad jego zachowaniem, rygoryzmem i punitaryzmem (por. Borecka-Biernat, 2001; Urban, 2007).

Stosowanie przez nieletnich strategii zmniejszających opór przed popełnieniem przestępstwa związane jest z postawą nieletniego do siebie samego, która z kolei wynika z jakości relacji między nim a rodzicem (Crick, Dodge, 1989). Stosowanie odcięcia jako wzoru myślowego jest konsekwencją niepewności siebie oraz

łękliwości w sytuacjach społecznych. To z kolei jest następstwem przyjmowanej przez rodziców postawy rodzicielskiej matki, która charakteryzuje się chłodem uczuciowym oraz ojca znacznie dyscyplinującym dziecko.

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – roszczeniowość

Wyniki analizy regresji wskazują, że spośród uwzględnionych w równaniu regresji zmiennych wyjaśniających, najsilniejszym predyktorem do wystąpienia stylu myślenia przestępczego – roszczeniowość, są: *postawa akceptacji/odrzućenia* ($\beta = 0,570$), *wartości matek* ($\beta = 0,521$), *tożsamości nieletnich* ($\beta = 0,414$), *roszczeniowość – styl myślenia przestępczego matek* ($\beta = 0,457$). Ostatnim w kolejności czynnikiem ryzyka jest wskaźnik określający *niespójność samooceny* w różnych obszarach wiedzy o sobie ($\beta = 0,271$).

Szczegółowe wyniki odnoszące się do poszczególnych współczynników regresji zamieszczono w tabeli 3.

Tabela 3. Model czynników ryzyka roszczeniowości

Krok	Predyktor	R	R ²	Skorygowane R ²	β	p
1	Samooocena: tożsamość	0,677	0,459	0,433	0,414	0,001
2	Styl myślenia matek: roszczeniowość	0,755	0,570	0,538	0,457	0,009
3	Postawa akceptacji/ odrzućenia	0,790	0,624	0,586	-0,570	0,012
4	Skupienie wartości 3	0,813	0,661	0,617	0,521	0,021
5	Samooocena: wskaźnik różnicowania	0,844	0,713	0,667	0,271	0,032

Opierając się na wartości współczynnika determinacji R², można stwierdzić, iż wprowadzone w piątym kroku zmienne wyjaśniają około 71% wariacji roszczeniowości.

Dzięki uzyskanym rezultatom analizy regresji można przewidywać ryzyko kształtowania się roszczeniowości nieletnich. Czynniki, które mają istotne znaczenie dla pojawiania się roszczeniowości w myśleniu nieletniego są zarówno cechy matek, jak również właściwości osobowościowe nieletnich. Można przypuszczać, że jeżeli matki nieletnich w kontakcie emocjonalno-behawioralnym odrzućają swoje dzieci, uważają siebie za osobę wyjątkową, mającą prawo do własności i korzystania z przyjemności w życiu, ponadto preferują takie wartości, jak: szczęście, dostatnie życie, ukierunkowując myślenie i postępowanie na własną osobę a nie na dziecko – to zwiększa się prawdopodobnie możliwość rozwoju strategii myślowych dziecka cechujących się roszczeniowością. Niespójność samooceny, o czym

mówi wskaźnik zróżnicowania ($\beta = 0,271$), potwierdza założenia dotyczące roli samooceny w aktywizowaniu roszczeniowości. Niespójność samooceny doprowadza do zniekształceń obrazu samego siebie (Gasiul, 1993) w postaci małej spójności i integracji Ja pierwotnego. Brak stabilności samooceny skutkuje brakiem poczucia bezpieczeństwa oraz warunkuje niesatysfakcjonujące i konfliktowe relacje z innymi.

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – zorientowanie na siłę

Model czynników ryzyka dla tego wzoru myślenia wyjaśnia około 60% zmienności niniejszego zniekształcenia poznawczego. Porównanie standaryzowanych wartości pokazuje, że wpływ uwzględnionych w modelu zmiennych jest zróżnicowany. Wyniki analizy regresji prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Model czynników ryzyka zorientowania na siłę

Krok	Predyktor	R	R ²	Skorygowane R ²	β	p
1	Empatia: przyjmowanie perspektywy	0,708	0,502	0,490	-0,694	0,009
2	Samoocena globalna	0,753	0,567	0,547	-0,334	0,025
3	Postawa rodzicielska: wymagająca (matka)	0,780	0,609	0,581	0,291	0,032

Wyniki obliczeń statystycznych dowodzą, iż najsilniejszym predyktorem dla zorientowania na siłę jest wskaźnik *empatii – przyjmowanie perspektywy* ($\beta = -0,694$), w następnej kolejności *samoocena globalna* ($\beta = -0,334$) i *wymagająca postawa rodzicielska* ($\beta = 0,291$). Uwzględniając kierunek oddziaływania zmiennej empatia, można powiedzieć, że ryzyko pojawiania się zorientowania na siłę jest tym większe, im mniejsza jest zdolność nieletniego do spontanicznego rozpoznawania i rozumienia własnych oraz cudzych emocji. Można stwierdzić, iż deficyty we wczuwaniu się w psychologiczne położenie osoby podwyższają ryzyko pojawienia się myślenia o charakterze zorientowania na siłę. Drugim czynnikiem ryzyka zorientowania na siłę jest *samoocena*. Współczynnik standaryzowanego β sugeruje, że ryzyko ujawnienia się zorientowania na siłę pojawia się w momencie, gdy osoba nieletnia charakteryzuje się niską samooceną globalną $\beta = -0,334$. Oznacza to, że osoba prawie w każdym obszarze swojego funkcjonowania postrzega siebie w niekorzystnym, gorszym świetle. Ryzyko jest większe, gdy matka stosuje nadmierne wymagania wobec dziecka, rodzic o takim stylu wychowawczym patrzy na dziecko przez pryzmat stopnia zrealizowanych obowiązków lub zdobytych przez niego sukcesów. Tym sposobem dziecko precyzuje obraz siebie jako osoby, która chcąc być akceptowaną musi pokazać własną skuteczność i siłę.

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – brak ciągłości działania

Trzyzmienny model regresji wyjaśnia około 59% wariacji stylu myślenia – braku ciągłości działania. Najsilniejszym predyktorem braku ciągłości działania jest *poczucie kontroli* ($\beta = -0,553$) i *samoocena* ($\beta = 0,453$), najslabszym predyktorem braku ciągłości działania jest *niekonsekwentna postawa rodzicielska* ($\beta = 0,290$).

Tabela 5. Model czynników ryzyka braku ciągłości działania

Krok	Predyktor	R	R ²	Skorygowane R ²	β	p
1	Postawa rodzicielska: niekonsekwentna (ojca)	0,557	0,311	0,242	0,290	0,032
2	Poczucie kontroli – porażka	0,696	0,485	0,453	-0,553	0,012
3	Samoocena: globalna	0,770	0,592	0,536	-0,453	0,042

Dane otrzymane z analizy regresji ujawniły ryzyko pojawiania się braku ciągłości działania u osób z zewnętrznym poczuciem kontroli i zaniżoną samooceną globalną. Odwołując się do wniosków badawczych Hersch i Scheibe (1967), należy podkreślić, iż zewnętrzne poczucie kontroli jest w znacznym stopniu skorelowane z ogólną samooceną, a więc można przypuszczać istnienie współzależnego wpływu niniejszych zmiennych na kształtowanie się braku ciągłości działania. Samoocena będąca, tak samo jak poczucie kontroli, domeną sieci poznawczej określa percepcję własnej osoby, czyli obraz siebie. Wartość standaryzowanego β danego predyktora wynosi $-0,552$, co oznacza, iż brak ciągłości działania wzrasta w miarę obniżania się samooceny.

Trzecim predyktorem braku ciągłości działania a zarazem o najslabszym wpływie na zmienną zależną jest postawa niekonsekwencji ojców. Jak zostało wielokrotnie wspomniane, deklarowana postawa rodzicielska odgrywa niezmiernie ważną rolę w rozwoju psychospołecznym jednostki. Brak konsekwencji wobec dziecka może spowodować rozwinięcie się u niego braku stałości uczuciowej oraz poczucia braku stabilności (por. Barber, Olsen, 1994; Urban, 2000). Niekonsekwencja i niestabilność oddziaływań oraz brak zaangażowania się ojca w życie dziecka może być podłożem rozwoju niskiej i rozbieżnej samooceny oraz zewnętrznego poczucia kontroli.

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – indolencja poznawcza

Opierając się na wynikach regresji logistycznej zauważa się, iż najsilniejszym predyktorem stylu myślenia: indolencja poznawcza jest *zewnętrzne poczucie umiejscowienia kontroli* ($\beta = -0,552$). Drugim czynnikiem ryzyka omawianego zniekształ-

cenia poznawczego jest *postawa ochraniająca matki* ($\beta = 0,439$). Szczegółowe dane przedstawia tabela 6.

Tabela 6. Model czynników ryzyka indolencji poznawczej

Krok	Predyktor	R	R ²	Skorygowane R ²	β	p
1	LOC: ogólny	0,661	0,541	0,533	-0,552	0,013
2	Postawa rodzicielska: ochraniająca (matka)	0,694	0,599	0,586	0,439	0,025

Opierając się na wartości współczynnika determinacji R^2 , można stwierdzić, iż wprowadzone w drugim kroku zmienne wyjaśniają około 60% wariacji indolencji poznawczej. Wyniki analizy regresji ukazują znaczenie relacji, jaka wykształciła się pomiędzy matką a dzieckiem dla pojawiania się indolencji poznawczej. Okazało się, iż styl myślenia cechujący się skłonnością do bierności poznawczej, tzn. nieaktywizowania procesów, które ukazywałyby inny sposób rozwiązania sytuacji, jest związany z postawą rodzicielską matki uniemożliwiającej wykształcenie w dziecku poczucia autonomii, decyzyjności i świadomości własnej skuteczności. Konsekwencją takiej relacji jest sztywność myślenia i działania nieletniego poprzez to, że jednostka nieefektywnie realizuje cele.

W przypadku indolencji poznawczej drugim czynnikiem ryzyka jest cecha osobowości nieletniego – poczucie umiejscowienia kontroli. Okazało się, że indolencja poznawcza ujemnie koreluje z poczuciem kontroli. Wynik analizy regresji pokazuje, iż w momencie, gdy nieletni przejawia poczucie zewnątrzsterowności cechuje się jednocześnie wyższym nasileniem indolencji poznawczej w myśleniu. Skłonność do bierności poznawczej, czyli pewnego automatyzmu i sztywności w myśleniu oraz działaniu jest zdeterminowane poczuciem braku kontroli nad rezultatami działania. Można przypuszczać, iż osoby przekonane, że to, co je spotyka, nie jest bezpośrednim wynikiem ich starań, wysiłku oraz zdolności nie będą starały się podejmować nowych alternatyw, np. rozwiązania problemu czy też nowych sposobów osiągnięcia celu.

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – hiper optymizm

Najsilniejszym predyktorem hiper optymizmu jest *niekonsekwentna postawa rodzicielska* ($\beta = 0,389$). Jednocześnie okazało się, że styl ten cechujący się brakiem krytycyzmu w stosunku do własnych możliwości i konsekwencji działań, ujemnie koreluje z *poczuciem kontroli* w sytuacji porażki ($\beta = -0,240$) oraz preferowanym przez matkę *systemem wartości* o orientacji hedonistyczno-samorealizacyjnej ($\beta = -0,193$). Model czynników ryzyka zredukowany do trzech zmiennych niezależnych wyjaśnia 39% zmienności wyników w zakresie badanego wzoru myślenia przestępczego, wymaga więc włączenia do modelu dodatkowych zmiennych.

Tabela 7. Model czynników ryzyka hiper optymizmu

Krok	Predyktor	R	R ²	Skorygowane R ²	β	p
1	Postawa rodzicielska: niekonsekwentna (matki)	0,461	0,341	0,335	0,389	0,009
2	LOC_porazka	0,477	0,368	0,357	-0,240	0,012
3	System wartości 1	0,492	0,396	0,381	-0,193	0,025

Dziecko wystawione na ekspozycję nieefektywnych praktyk wychowawczych, takich jak niestabilność dyscyplinowania i uczuć znajduje się w warunkach, które w znacznym stopniu dotyczą ryzyka funkcjonowania antyspołecznego (por. Patterson, 1992; Loeber, Farrington, 1998). Analiza regresji nie pozwala określić na ile sama postawa kształtuje specyficzny sposób funkcjonowania psychospołecznego dziecka, poprzez który tworzy się hiper optymizm. Z drugiej strony nie jest możliwym ustalenie na ile uczenie się wzorca postępowania matki, jaki przejawia się w postawie niekonsekwencji, jest predyktorem hiper optymizmu. Rozważając wpływ systemu wartości matek o orientacji hedonistyczno-samorealizacyjnej na omawiany wzór myślenia, można wysunąć wniosek, iż dziecko raczej uczy się pewnego schematu postępowania matki, który jest następnie widoczny w treści myślenia jednostki.

Znaczenie postawy rodzicielskiej oraz systemu wartości dla hiper optymizmu można wytłumaczyć, przywołując teorię społecznego przetwarzania informacji (por. Crick, Dodge, 1994, 1996; Dodge, 2002). Podkreśla się w niej rolę tzw. schematów „istniejących uprzednio” (*preexisting schemata*) i aktywności poznawczych rodziców w definiowaniu (warunkowaniu) jakości relacji z dzieckiem. Zgodnie z założeniami tej teorii, funkcjonowanie psychospołeczne dziecka zależne jest od preferowanych wartości i wykształconych przekonań rodziców, które stanowią zawartość owych schematów. Warto dodać, iż postawa rodzicielska jest wynikiem globalnych postaw wobec wszystkich dzieci oraz postaw zależnych od kontekstu, czyli postaw, które odnoszą się do własnego dziecka. Ten drugi rodzaj postaw jest moderowany czynnikami sytuacyjnymi, takimi jak na przykład zachowanie dziecka lub poziom sytuacji stresowej (Milner, 2003).

Ostatnim czynnikiem ryzyka hiper optymizmu jest zewnętrzne poczucie kontroli w sytuacji porażki. Oznacza to, że osoby niezależnie od percepcji, czy sytuacja ma charakter sprawnościowy czy celowy, postrzegają sytuację porażki w kategoriach poczucia braku winy i zrzucania odpowiedzialności na czynniki zewnętrzne.

Czynniki ryzyka stylu myślenia przestępczego – sentymentalność

Sentymentalność to taki sposób myślenia i – w konsekwencji – działania, który dostarcza pozytywnych opinii o sobie, wyraża się w próbach przedstawiania siebie w jak najbardziej pozytywnym świetle.

Rozpatrując model czynników ryzyka niniejszego wzorca myślowego, zauważa się znaczącą rolę jedynie jednej zmiennej, charakteryzującej matki osób nieletnich, mianowicie – *postawę odrzucenia* ($\beta = -0,751$). Szczegółowe dane przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Model czynników ryzyka sentymentalności

Krok	Predyktor	R	R ²	Skorygowane R ²	β	p
1	Postawa akceptacji/ odrzucenia	0,751	0,563	0,550	-0,751	0,029

Model ten wyjaśnia dość znaczny procent zróżnicowania sentymentalności, bo aż 56%. Można więc stwierdzić, że nieletni, doświadczając w dzieciństwie mało czułości, braku oparcia, zaznając odrzucenia, rozwija reprezentacje poznawczą rzeczywistości w kategorii zabiegania o akceptację społeczną, poprzez powoływanie się na tzw. wyższe cele, przy jednoczesnym łamaniu norm. Jednocześnie należy dodać, że w ponad 40% sentymentalność jest wyjaśniana przez inne zmienne, które nie zostały w niniejszym badaniu wzięte pod uwagę, a które z pewnością dopełniłyby jakość modelu czynników ryzyka.

Dyskusja

Wyróżnione, w drodze analizy regresji, czynniki ryzyka stylów myślenia przestępczego ukazują złożoność i heterogeniczność czynników przyczyniających się do pojawienia się omawianych zniekształceń poznawczych. Predyktorami są zarówno właściwości warunkujące psychospołeczne funkcjonowanie matek oraz czynniki określające osobowość nieletniego. Zauważalna jest przewaga czynników leżących po stronie matek, a więc zmiennych pochodzących ze strony środowiska. W niniejszych badaniach nie zostały wykazane zależności między zmiennymi wyjaśniającymi. Zauważa się, iż pewne zmienne charakteryzujące osoby nieletnie są wynikiem wpływów środowiskowych. Niestety, ze względu na ograniczenia badawcze nie jest możliwe określenie precyzyjnych zależności występujących między funkcjonowaniem środowiska rodzinnego, czy nawet szerszego kontekstu społecznego, a właściwościami osobowościowo-poznawczymi nieletnich, nie analizowano roli wpływu właściwości matek i ojców na właściwości osobowościowe nieletnich. Konsekwencją tego jest już widoczna faktem istnienia mniejszej liczby zmiennych osobowościowych wpływających na wzory poznawcze.

Ważną konkluzją tych badań jest po pierwsze znaczenie środowiska społecznego w kształtowaniu się zniekształceń poznawczych u dziecka. Często pojawiającym się predyktorem zniekształceń poznawczych jest przyjmowana postawa rodziciel-

ska matki i/lub ojca. Otrzymane rezultaty badawcze ukazały jedynie istotność postawy jako właściwości globalnej. Wartościowym byłoby określenie, który z komponentów danej postawy może implikować określone zniekształcenia poznawcze. Po drugie można domniemywać, iż praktyki wychowawcze, przyczyniające się do rozwoju zniekształceń poznawczych u dziecka, są w znacznym stopniu wynikiem doświadczania przez badanych rodziców podobnych postaw ze strony ich opiekunów.

Kierunki badawcze w obszarze przestępczości nieletnich skupione są w znacznej mierze na opisanu relacji pomiędzy środowiskiem rodzinnym a funkcjonowaniem psychospołecznym nieletnich. Badaczami zajmującymi się tą tematyką są Deater-Deckard i Dodge (1997), Darling i Steinberg (1993) oraz Mize i Pettit (1997). Projekty badawcze tych osób w znacznej mierze koncentrowały się na opisanu kierunku zależności i roli praktyk wychowawczych rodziców dla pojawiania się i rozwoju zachowań agresywnych dzieci. Zwrócili oni uwagę na rolę doświadczania przez system rodzinny sytuacji stresowych i trudnych dla funkcjonowania podsystemu rodzicielskiego i relacji panujących między rodzicami a ich dziećmi. Badania empiryczne wyżej wymienionych autorów potwierdziły wystąpienie ryzyka rozwoju reaktywnych i surowych praktyk wychowawczych w kontekście doświadczania przez rodziców chronicznego dystresu. Z kolei praktyki wychowawcze stają się źródłem zakłóceń w prawidłowym rozwoju dziecka w zakresie funkcji poznawczych, emocjonalnych i kontrolnych (Deater-Deckard, Petrill, 2004; Magnuson, Waldfogel, 2005).

Literatura cytowana

- Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barber, B.K., Olsen, J.E. (1994). Associations between Parental Psychological and Behavioral Control and Youth Internalized and Externalized Behaviors. *Child Development*, 65, 1120-1136.
- Blaske, D., Bourdin, C., Henggeler, S., Mann, B. (1989). Individual, family and peer characteristics of adolescent sex offenders and assaultive offenders. *Developmental Psychology*, 25 (5), 846-855.
- Bonta, J. (2002). Offender risk assessment: Guidelines for selection and use. *Criminal Justice and Behavior*, 29, 355-379.
- Bonta, J., Law, M., Hanson, R.K. (1998). The prediction of criminal and violent recidivism among mentally disordered offenders: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 123, 123-142.
- Borecka-Biernat, D. (2001). Rodzinne predykatory agresji fizycznej młodzieży w sytuacjach społecznie trudnych. W: B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uw warunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Crick, N.R., Dodge, K.A. (1989). Children's perceptions of peer entry and conflict situations: social strategies, goals, and outcome expectations. W: B. Schneider, J. Nadel, G. Attili, R. Weissberg (red.), *Social competence in developmental perspective*. Boston, MA: Kluwer Academic Publishers.

- Crick, N.R., Dodge, K.A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101.
- Crick, N.R., Dodge, K.A. (1996). Social information-processing mechanisms on reactive and proactive aggression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 67, 993-1002.
- Darling, N., Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113 (3), 487-496.
- Deater-Deckard, K., Dodge, K.A. (1997). Externalising behavior problems and discipline revisited: nonlinear effects and variation by culture, context and gender. *Psychological Inquiry*, 8, 161-175.
- Deater-Deckard, K., Petrill, St. (2004). Parent-child dyadic mutuality and child behavior problems: an investigation of gene-environment processes. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, 1171-1179.
- Dodge, K.A. (2002). Mediation, moderation, and mechanisms in how parenting affects children's aggressive behavior. W: J.G. Borkowski, S.L. Ramey, M. Bristol-Power (red.), *Parenting and the child's world: Influences on academic, intellectual, and social-emotional development* (s. 215-229). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Dolan, P., Canavan, J., Pinkerton, J. (2006) *Family Support as Reflective Practice*. London: Jessica Kingsley.
- Edens, J.F., Campbell, J.S. (2007). Identifying youths at risk for institutional misconduct: Analytic investigation of the Psychopathy Checklist measures. *Psychological Services*, 4 (1), 13-27.
- Farrington, D.P., Painter, K.A. (2004). *Gender Differences in Risk Factors for Offending*. London: Home Office.
- Ferguson, G.A., Takane, Y. (2003). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fila-Jankowska, A. (2009). *Samoocena autentyczna*. Warszawa: Wydawnictwo Academica SWPS.
- Gasiul, H. (1993). Świadomość uczuć przeżywanych w stosunku do siebie samego a właściwości „ja”. *Zdrowie Psychiczne*, 1-2, 14-23.
- Hersch, P.D., Scheibe, K.E. (1967). Reliability and validity of internal-external control as personality dimensions. *Journal of Consulting Psychology*, 31, 609-613.
- Hornowska, E. (2006). *Testy psychologiczne. Teoria i praktyka* (t. 6.) Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Huesmann, L.R. (2005). Mechanisms and theories of cross-generational transmission of aggression. *Acta Neurobiologiae Experimentalis*, 65 (2), 236.
- Jakubik, A. (1997). *Zaburzenia osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Loeber, R., Farrington, D.P. (1998). *Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Magnuson, K., Waldfogel, J. (2005). Early Childhood Care and Education, and Ethnic and Racial Test Score Gaps at School Entry. *The Future of Children*, 15, 169-196.

- Milner, J.S. (2003). Social information processing in high-risk and physically abusive parents. *Child Abuse & Neglect*, 27, 7-20.
- Mize, J., Pettit, G.S. (1997). Mothers' social coaching, mother – child relationship style, and children's peer competence: Is the medium the message? *Child Development*, 68, 312-332.
- Obuchowski, K. (1970). *Kody orientacji i struktura procesów emocjonalnych*. Warszawa: PWN.
- Packer, J.K., Borum, R. (2006). Forensic training and practice. W: R.K. Otto, B. Weiner (red.), *Handbook of Psychology*. Volum 11 Forensic Psychology. New Jersey: John Wiley.
- Patterson, G.R. (1992). Developmental changes in antisocial behavior. W: R.D. Peters, R.J. McMahon, V.L. Quinsey (red.), *Aggression and violence throughout the life span* (s. 52-82). Newbury Park, Ca: Sage.
- Richman, J.M., Fraser, M.W. (2001). Resilience in childhood: The role of risk and protection. W: J.M. Richman, M.W. Fraser (red.), *The context of youth violence: Resilience, risk, and protection* (s. 1-12). Westport, CT: Praeger.
- Rode, M., Rode, D. (2011). Criminal Thinking Styles of Juvenile Delinquents. *Problems of Forensic Science*, 84, 356-379.
- Stanik, J.M. (1980). *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Strayer, J., Roberts, W. (2004). Children's Anger, Emotional Expressiveness, and Empathy: Relations with Parents' Empathy, Emotional Expressiveness, and Parenting Practices. *Social Development*, 13, 229-254.
- Urban, B. (2000). *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban, B. (2007). Zaburzenia w zachowaniu i niedostosowanie społeczne w świetle współczesnych wyników badań. W: B. Urban, J.M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*, (t. 1). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Walters, G.D. (1990). *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*. Newbury Park-London-New Delhi: SAGE PUBLICATIONS.
- Walters, G.D. (1995a). The Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles: Part I: Reliability and Preliminary Validity. *Criminal Justice and Behavior*, 22, 307-325.
- Walters, G.D. (1995b). The Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles: Part II: Identifying Simulated Response Sets. *Criminal Justice and Behavior*, 22, 437-445.
- Walters, G.D. (1996). The Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles: Part III. Predictive Validity. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 40, 105-112.
- Walters, G.D. (1998). The Lifestyle Criminality Screening Form: Psychometric properties and practical utility. *Journal of Offender Rehabilitation*, 27, 9-23.
- Walters, G.D. (2002). The Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles (PICTS): A Review and Meta-Analysis. *Assessment*, 9, 278-291.
- Walters, G.D. (2006a). Appraising, researching and conceptualizing criminal thinking: a personal view. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 16, 87-99.

- Walters, G.D. (2006b). *The Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles (PICTS) professional manual*. Allentown, PA: Center for Lifestyle Studies.
- Walters, G.D. (2006c). *Lifestyle Theory: Past, Present and Future*. New York: Nova Science Publisher.
- Walters, G.D. (2007). The Latent Structure of the Criminal Lifestyle: A Taxometric Analysis of the Lifestyle Criminality Screening Form and Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles. *Criminal Justice and Behavior*, 34, 1623-1637.
- Walters, G.D., White, T.W. (1989). The thinking criminal: A cognitive model of lifestyle criminality. *Criminal Justice Research Bulletin*, 4 (4), 1-10.
- Wojciszke, B. (2002). *Człowiek wśród ludzi: zarys psychologii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wojciszke, B., Doliński, D. (2008). Psychologia społeczna. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. 2). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wolska, A. (2001). *Model czynników ryzyka popełniania zabójstwa*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Yochelson, S., Samenow, S. (1976, 1977). *The Criminal Personality* (t. 1, 2, 3). New York: J. Aronson.